

УДК 378.147:358.4

О. Г. МАРЧЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент
Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ФАКТОРИ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ДО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті уточнено суть понять “адаптація”, “освітнє середовище вищого військового навчального закладу”. Виявлено труднощі курсантів у процесі адаптації до умов освітнього середовища вищого військового навчального закладу. Виокремлено сприятливі фактори адаптації курсантів до освітнього середовища ВВНЗ: фізіологічний, психологічний, соціальний, діяльнісний.

Ключові слова: адаптація, курсант, вищий військовий навчальний заклад, освітнє середовище, умова, фактор.

Сьогодні ми є свідками серйозних реформ Збройних Сил України, зокрема й у сфері військової освіти. Курсанти вищих військових навчальних закладів відчують вплив значної кількості факторів соціального середовища, підсистемою якого є освітнє середовище закладів військово-професійної освіти.

Після вступу до вищого військового навчального закладу докорінно змінюються умови життя та діяльності молодшої людини: значно зростають фізичні навантаження, змінюється режим харчування, навчальної праці, відпочинку. Значно звужується коло міжособистісного спілкування, обмежуються контакти з представниками звичного референтного кола (батьками, однокласниками, друзями, близькими). Курсант вищого військового навчального закладу набуває принципово нового соціального статусу. Одним із провідних видів курсантської діяльності є військова службова діяльність. Освітня діяльність і можливості самоосвітньої діяльності підпорядковуються чіткому плануванню та організації в умовах дотримання режиму і розпорядку роботи закритого вищого навчального закладу.

Зазначене, на наш погляд, актуалізує проблему адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу (фізіологічний, психологічний, соціальний, дидактичний аспекти).

Мета статті полягає у виявленні факторів, що сприяють (перешкоджають) адаптації курсантів до освітнього середовища вищих військових навчальних закладів.

Пілотне дослідження показало актуальність проблеми адаптації курсантів до умов освітнього середовища вищого військового навчального закладу. Опитування курсантів засвідчило, що курсанти-першокурсники відчують труднощі у фізіологічному, морально-психологічному, соціальному, дидактичному рівнях. Так, 60% курсантів зазначають, що комфортно існуванню в умовах військового середовища їм заважають режим хар-

чування (якість і кількість їжі), недостатній час для відновлення сил, фізичні перевантаження.

Курсантам – випускникам загальноосвітніх шкіл, які за об'єктивними причинами мають слабку індивідуальну підготовку до військової служби, заважають успішно адаптуватися до умов освітнього середовища вищих військових навчальних закладів недостатня загартованість і певна інфантильність. Курсанти – солдати строкової служби та служби за контрактом, а також випускники ліцеїв з інтенсивною фізичною та військовою підготовкою, як правило, не мають особливих проблем з фізіологічною та психологічною адаптацією до умов військового середовища.

Близько 75% опитаних курсантів відчують труднощі в соціальній адаптації до переважно авторитарного-маніпулятивного впливу курсових офіцерів, сержантів, військових викладачів, курсантського колективу, обмеженість у спілкуванні з референтними людьми, цивільним соціумом.

Дані анкетного опитування, а також аналіз результатів поточного та підсумкового контролю знань курсантів свідчать, що основними труднощами, з якими курсантам довелося зіткнутися у процесі навчання, є надмірна формалізація та слабка практична спрямованість змісту навчального матеріалу, недостатня наочність викладання навчальних дисциплін, відсутність електронних конспектів лекцій, недостатньо повне усвідомлення курсантами ролі і місця конкретної навчальної дисципліни у системі фахової підготовки. Водночас курсанти визнають, що працювали недостатньо при засвоєнні змісту освіти (такі відповіді характерні для курсантів третього курсу навчання, коли курсанти здатні до адекватної самооцінки власної діяльності).

Актуальність порушеної проблеми підтверджується значною увагою науковців до її різних аспектів. Концептуальним підґрунтям для багатьох наукових досліджень, зокрема й нашого, є докторська дисертація М. Нещадима [1]. Цінними в контексті статті є результати кандидатської дисертації М. Горліченко, в якій визначено педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах [2]. Ретельний аналіз соціально-педагогічних факторів дезадаптації курсантів молодших курсів вищих військових навчальних закладів зроблено в науковій статті Т. Сергієнко [3]. Нами враховані також наукові надбання дослідниці Н. Генералової [4], яка вивчала окремі питання дидактичної адаптації курсантів до соціально-педагогічного середовища вищих військових навчальних закладів у контексті організації самостійної підготовки тих, хто навчається.

Висновки вчених щодо оптимізації процесу адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах як потужного резерву підвищення ефективності підготовки майбутніх військових спеціалістів є цілком слушними. Адже від безболісного та успішного входження курсанта до умов принципово нового для нього соціально-педагогічного середовища залежить сформованість професійної компетентності майбутнього військового фахівця. Проте проблема адаптації курсантів до освітнього се-

редовища у вищих військових навчальних закладах ще на знайшла свого вирішення на теоретичному та практичному рівнях.

Ключовими категоріями дослідження є поняття “освітнє середовище” та “адаптація”. Так, у широкому розумінні освітнє середовище є різноманітним, різнорівневим світом, який оточує людину, формує її уявлення про навколишній світ, ставлення до людей, природи, дійсності. У вужчому значенні йдеться про освітнє середовище навчального закладу, що інтегрує освітній процес, зміст навчального матеріалу, взаємодію суб’єктів освітньої діяльності в певному педагогічному просторі.

У контексті дослідження під освітнім середовищем розуміємо сукупність просторово-предметних, санітарно-гігієнічних, соціально-психологічних умов здійснення освітньої діяльності, що впливають на її суб’єктів на соматичному, психологічному та соціальному рівнях.

Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосовую) означає пристосування соматичної та соціальної підсистем людини до навколишнього середовища. В англійському тлумачному словнику “Longman” особа, спроможна до адаптації (*adaptable*), характеризується як така, що здатна змінити свою поведінку та свідомість залежно від ситуації. Домінуючими характеристиками такої особи є: динамічна рівновага організму та його функцій з навколишнім середовищем, здатність організму пристосовуватися до мінливих умов існування, зберігати постійними властивості свого внутрішнього середовища; здатність особистості до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участь у соціальній діяльності.

У свою чергу, ефективній адаптації до нових соціокультурних умов життєдіяльності сприяє наявність у людини певних якостей, а саме: самостійність, ініціативність, креативність, особистісна та діяльнісна мобільність, висока особиста відповідальність за результати своєї діяльності, навчального продукту, власну долю та добробут; конкурентоспроможність, психологічна готовність до ділового суперництва, адекватне ставлення до можливих здобутків і поразок; прагнення до постійного самовдосконалення, самоосвіти, оволодіння новими технологіями, вдосконалення професійної майстерності, здатність до навчання протягом активної діяльності; комунікативність, толерантність, нетерпимість до насильства, сваволі та водночас терпимість і повага до людей, які мають інші погляди та стиль індивідуальної поведінки; повага до інтересів і творчого доробку інших людей, готовність іти на компроміс, добиватися консенсусу під час постійної виробничої колективної взаємодії.

Широко вживаною у науковій літературі є класифікація факторів адаптації особистості до оточуючого середовища, а саме: 1) мегафактори, що зумовлені впливом космічного випромінювання, явища планетарного масштабу; 2) макрофактори, зумовлені етнічними особливостями певної групи людей; 3) мезофактори регіонального характеру (регіон, місто, село, селище); 4) мікрофактори, що звужуються до впливу на конкретну людину та визначаються її приналежністю до певного соціального прошарку, родини, різних державних, релігійних, суспільних, громадських організацій [5].

Розглядаючи процес адаптації, науковці виокремлюють такі чинники впливу на адаптацію особистості до умов освітнього середовища: 1) зовнішні умови фізичного середовища; 2) зовнішні соціальні умови; 3) внутрішні спадково-біологічні й конституційні передумови; 4) особисті причини й механізми адаптації. Зокрема, до зовнішніх соціальних умов належать: 1) суспільні процеси, соціально-економічна ситуація, державна політика, традиція, мода, засоби масової інформації; 2) характеристика соціальних груп, у які включено особу (расова і класова приналежність, етнічні настанови, соціальний статус, субкультура, приналежність до виробничого колективу, академічної групи, референтної групи; громадської організації, релігійної конфесії); 3) мікросоціальне середовище (рівень і стиль життя сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, характерні особливості батьків, характер взаємин у сім'ї, стиль сімейного виховання, друзі, значущі у професійному, особистісному плані).

Зазначені фактори можна згрупувати за рівнем впливу на особистість курсанта вищого військового навчального закладу як зовнішні та внутрішні, а саме: 1) зовнішньополітичні, духовні, національні, соціальні та економічні фактори, які впливають на масштабні процеси взаємодії армії та народу, армії та держави; 2) внутрішні соціально-психологічні процеси, що відбуваються у військовому середовищі.

Залишаючись на цих позиціях, зазначимо суттєвий вплив на курсанта вищого військового навчального закладу військового колективу: батальйону, роти, відділення, взводу. Зазначимо, що в силу об'єктивних умов значно зросла кількість курсантів, які вступили до вищого військового навчального закладу після строкової, контрактної служби, військового ліцею. Водночас значно зменшилася кількість курсантів – вчорашніх школярів, у яких практично відсутній досвід військової служби, за винятком знань і умінь, одержаних у процесі вивчення дисципліни “Захист Вітчизни”. Зрозуміло, що за таких обставин підсилюється практика передавання первинного військового досвіду курсантам, які вступили до вищого військового навчального закладу по закінченню школи, від курсантів, які отримали його у військових частинах.

Ураховуючи наведені відомості, виокремимо фактори впливу освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах, що сприяють адаптації курсантів у ньому. Так, зазначене середовище має, насамперед, характеризуватися належними *фізичними параметрами*, а саме: 1) сприятливою фізико-хімією (температура, вологість, хімічний склад, фізичний стан та швидкість обміну повітря, освітлення, наявність і рівень шуму); 2) часові (оптимальні тривалість і ритм впливу чинників освітнього середовища); 3) продумана архітектура будівлі освітнього закладу, дизайн, кубатура, просторова структура приміщень; 4) техніко-естетичні (краса форм, ліній, забарвлення навчального оснащення та обладнання, естетичне використання кольору, світла, музики, стенди наочної інформації).

Зокрема, валеологічне, екологічне, ергономічне спрямування процесу адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу передбачає організацію належних умов погляду збереження та підвищення працездатності суб'єктів освітньої діяльності: 1) температура у приміщенні в межах 16–18 градусів за Цельсієм (при температурі нижче 16 чи вище 18 градусів розумова працездатність знижується); 2) повітря в навчальному приміщенні має бути свіжим, наповненим достатньою кількістю кисню, тому треба забезпечити систематичне провітрювання приміщення, проводити його вологе прибирання. Не рекомендується в навчальних приміщеннях вивішувати портрети, таблиці, стенди, на яких осідає пил, бо його важко звідти прибрати; 3) з метою збереження зору необхідно забезпечити нормальне природне (в денні часи) та штучне (у вечірні часи) освітлення. Місця за столами не мають бути надмірно близько чи далеко від стола викладача та класної дошки; 4) під час читання та письма підручник чи зошит мають бути на відстані приблизно 35 см від очей; 5) щоб запобігти викривленню хребта та грудної клітини, необхідно підбирати столи за висотою, яка відповідає росту курсантів [6].

Обов'язковим є: урахування тривалості природних періодів працездатності курсантів на навчальних заняттях (період входження у діяльність, період високої продуктивності, період зниження продуктивності з ознаками втоми); урахування вікових і фізіологічних особливостей (можливість зміни роду діяльності, очікувана продуктивність); наявність емоційного розвантаження на заняттях, використання фізкультурних пауз, інтелектуальних розминок.

Полегшення адаптації курсантів до освітнього середовища вищого навчального закладу означає забезпечення не тільки фізичних параметрів, а й соціальних. Так, *соціальний фактор* освітнього середовища включає просторову та соціальну щільність, краудінг (від англ. crowd – натовп) – суб'єктивне відчуття скупченості, особистісну специфіку суб'єктів освітньої діяльності. Відкритість освітнього середовища в соціальному плані передбачає надання кожній особі можливості бути задіяною у процесах спілкування, спільних видах діяльності, гарантує рівноправний діалог, високий рівень рефлексії, організацію міжособистісної взаємодії, яка створює можливість обміну думками (та їх зміну), ставлень, поведінки, цінностей як підґрунтя для безболісної адаптації до освітнього середовища вищого військового навчального закладу.

Зазначимо, що ефективність адаптації значною мірою залежить від здатності педагога дотримуватись стратегії *психолого-педагогічної підтримки*, сприяння вивільненню та повної реалізації особистісного потенціалу того, хто навчається. Головними постулатами в організації психолого-педагогічної підтримки процесу адаптації курсантів є такі положення: кожен курсант має розглядатися як унікальна та цілісна особистість, активна, творча натура, яка має потенції до неперервного розвитку та самореалізації; головною психологічною реальністю є сприйняття курсантом реалій

освітнього середовища вищого військового навчального закладу і себе у цьому середовищі; курсант має певну міру свободи від впливу зовнішнього середовища завдяки особистій смисловій сфері та цінностям, якими молоді люди керуються.

Надання психолого-педагогічної підтримки з боку курсових офіцерів, вихователів, науково-педагогічних працівників, спрямоване на полегшення адаптації курсантів до умов освітнього середовища вищого військового навчального закладу, полягає в подоланні негативних переживань через вихід зі звичного для них сімейного та шкільного колективу; допомозі у пристосуванні до важких умов життєдіяльності у вищому військовому навчальному закладі, виконанні інструкцій, наказів, указів, вимог положень статутів і керівництва щодо несення служби в патрулі, добовому наряді, чергуванні; забезпеченні режиму служби, освітньої діяльності й відпочинку в системі обов'язкового виконання розпорядку доби у вищому військовому навчальному закладі, навичок психологічної саморегуляції власних дій і формування оптимальних стереотипів поведінки, досвіду у відстоюванні власного "Я" у військово-освітньому середовищі у вищому військовому навчальному закладі; сприянні формуванню вмінь самостійної навчальної діяльності, зокрема вироблення навичок роботи з навчальними посібниками, словниками, каталогами, інструкціями, електронними носіями інформації.

Важливим фактором адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу є *діяльнісний* (акціональний) параметр освітнього середовища, що відображений у змісті фундаментальної освіти та практичної підготовки майбутніх військових фахівців, методичному інструментарії навчання курсантів.

На успішність адаптації курсантів до освітнього середовища вищих військових навчальних закладів впливає вся сукупність методів навчання. Педагогічну підтримку дають змогу реалізувати такі навчальні методи, як вправа, тренінг, драматизація, оцінювання, приклад, показ, підказка наступної дії, вказівка на відхилення, а також заміщення, запропонування наслідування, співпраця, ініціювання, випередження. У проведенні навчальних занять педагогічна підтримка забезпечує створення сприятливої емоційно-психологічної атмосфери за допомогою спільних переживань, позитивного оцінювання професійно важливих якостей курсанта, заохочення способу виконання завдання.

Науковці наголошують на тому, що вербальні, "лівопівкульні" методи навчання мають бути замінені на такі, що забезпечують гармонійну роботу обох півкуль мозку, більш високий рівень практичного мислення, емоційну стійкість, формування повноцінної особистості, яка не зламається за несприятливих умов. У цьому контексті доцільно приділити увагу відбору методів навчання, що сприяють активізації ініціативи та творчого самовираження курсантів для перетворення їх з реципієнтів, споживачів інформації, на дійсних суб'єктів освітньої діяльності із здобуття корисних

і дієвих знань та подальшого використання їх у практично-професійній діяльності. До таких методів належать: елективні (вільного вибору індивідуальної освітньої траєкторії, навчального курсу, способу діяльності тощо); активні (рольові ігри, дискусія); рефлексивні (рефлексивні задачі, взаємне опитування, взаємне оцінювання) [7].

Зазначимо, що результатом процесу адаптації курсанта до освітнього середовища вищого військового навчального закладу є таке особистісно-психологічне новоутворення курсанта, як його внутрішня позиція, що є способом існування особистості в соціальному оточенні, сприяє формуванню його індивідуальності.

Висновки. Отже, факторами успішної адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу є фізіологічний (створення належних умов життєдіяльності курсантів), психологічний (морально-психологічна підтримка), соціальний (відкритість для спілкування, співробітництва), діяльнісний (активні методи навчання, спонукання до рефлексії).

У перспективі передбачається уточнити етапи адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу, провідний від діяльності на кожному етапі.

Список використаної літератури

1. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Микола Іванович Нещадим. – Київ : Інститут педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України, 2004. – 57 с.

2. Горліченко М. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Марина Григорівна Горліченко ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2004. – 210 с.

3. Сергієнко Т. М. Соціально-педагогічний аналіз факторів дезадаптації курсантів молодших курсів (перший місяць служби) вищих військових навчальних закладів / Т. М. Сергієнко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 2. – С. 35–38.

4. Генералова Н. М. Педагогічні умови керівництва самостійною підготовкою курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Наталя Михайлівна Генералова ; Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 18 с.

5. Мудрик А. В. Соціальна педагогіка : учеб. для студ. пед. вузів / за ред. В. А. Сластенина. – 5-е вид., доп. – Москва : Академія, 2005. – 200 с.

6. Слепухов М. І. Наукові основи педагогічної теорії і практики / М. І. Слепухов. – Горлівка : ГДІПМ, 2010. – 233 с.

7. Марченко О. Г. Здоров'язберігаючі технології формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах / О. Г. Марченко // Навчально-виховний процес: методика, досвід, проблеми : наук.-метод. зб. – Харків : ХУПС, 2014. – С. 4–7.

Стаття надійшла до редакції 08.01.2015.

Марченко О. Г. Факторы адаптации курсантов к образовательной среде высшего военного учебного заведения

В статье уточнена суть понятий “адаптация”, “образовательная среда высшего военного учебного заведения”. Выявлены трудности курсантов в процессе адаптации к условиям образовательной среды высшего военного учебного заведения. Определены благоприятные факторы адаптации курсантов к образовательной среде ВВУЗ: физиологический, психологический, социальный, деятельностный.

Ключевые слова: адаптация, курсант, высшее военное учебное заведение, образовательная среда, условие, фактор.

Marchenko O. Factors of Cadets' Adaptation to Educational Environment of Higher Military Educational Institutions

Refined essence of the concepts of “adaptation” (human somatic and social adaptation subsystems to the environment), “educational environment” (set of spatially subject, sanitary, social and psychological conditions of education of its subjects that affect them both on the body and on the person). Revealed the difficulties of students in the process of adaptation to the educational environment conditions of higher military educational institution: the physiological (changes in diet and sleep, significant physical exertion), moral-psychological (the limitations in the actions, behavior, communication, isolation from parents, friends, relatives), social (adaptation to the military staff), office (commanders submission, bearing orders), didactic (independent work on the training of information). Identified favorable cadets factors of adaptation to the educational environment: physiological (creating the proper physical and chemical conditions of life and learning, physical and combat training), mental (psychological and pedagogical support, psychological comfort, moral and psychological support, training), social (humanism, democracy, openness to educational dialogue polylogue crop), activity (activation of educational activity, the availability of elective courses, reflection, self-esteem). The result of the process of adaptation of students to the educational environment of higher military educational institution is a personal and psychological neoplasms, both internal position cadet as a means of existence of the individual in a social environment, contributes to its individuality. In the future, expected to clarify the stage adaptation of students to the educational environment of higher military educational institutions, leading from the activities at each stage.

Key words: adaptation, student, higher military educational institution, educational environment, condition, factor.